

УКРАЇНА І СВІТ

Збірник наукових праць

5. Конституційний Закон від 17 жовтня 1992 р. "Про відносини між законодавчою та виконавчою владами Республіки Польща та про місцеве самоврядування" // Конституції нових держав Європи та Азії. – К., 1993.
6. Конституція Республіки Польща от 2 апреля 1997 г. // Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник. В 3 т. – М., 1998. – Т. 3.
7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996.
8. Дашко Т. Пострадянська практика застосування виборчих систем в країнах Центральної та Східної Європи // Віче. – 2005. – № 6.
9. Кривенко Л. Президент України: еволюція конституційно-правового статусу // Віче. – 1998. – № 10.
10. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф. М. Рудича. – К., 2002.
11. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. – Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч. 2. – М., 2002.
12. Центрально-европейские страны на рубеже XX-XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. – М., 2003.

Кожухар О. І.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ Й КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.)

Україна і країни Центрально-Східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Болгарія) майже одночасно – на рубежі 90-х рр. XX ст. розпочали постсоціалістичну трансформацію суспільного ладу, політичних і економічних систем, формування громадянського суспільства. Але результати становлення й розвитку громадянського суспільства в Україні й цих країнах різні. Тому необхідно вивчити історію зародження, становлення й подальшого функціонування громадянського суспільства в ЦСЄ, зробити порівняльний аналіз з тими процесами, які відбувалися в Україні.

Проблема становлення й розвитку громадянського суспільства є однією з найбільш дискусійних як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці. Вона є досить об'ємною, надзвичайно складною, має, як зазначає Ф. Рудич, комплексний характер [15, 39] адже необхідно дати визначення терміну "громадянське суспільство", розглянути співвідношення суспільства й влади, прав і обов'язків

громадян перед державою й обов'язків держави перед громадянами, правове регулювання суспільних відносин, діяльність політичних партій, профспілок, жіночих, молодіжних та інших недержавних громадянських організацій, місце й роль засобів масової інформації тощо.

Концепція громадянського суспільства досить активно розробляється зарубіжними вченими, зокрема англійськими дослідниками Е. Геллнером, Дж. Кіном, Б. Ломансом, французами Ж. Керманом і Р. Фассаером, американськими політологами Е. Артато, Д. Когеном, Дж. Александером, Ф. Шміттером, І. Шапіро, Ч. Тейлором, російськими вченими І. Клямкіним, В. Смірновим, М. Бухаріним та ін.

Усебічно вивчають різні аспекти громадянського суспільства соціологи, історики й політологи постсоціалістичних країн ЦСЄ: Є. Швацький, С. Козур-Ковальський, Є. Внук-Липинський (Польща), І. Пеге (Чехія), Ф. Мисливець, Я. Кіш, Я. Рац, Б. Покол, А. Шайо (Угорщина) та ін.

Українські вчені В. Бабкін, В. Барков, М. Михальченко, Л. Глушкова, І. Кресіна, О. Оніщенко, Є. Перегуда, Ф. Рудич, В. Селиванов, А. Січненко, О. Скрипнюк, В. Степаненко, І. Терлецька, Г. Щедрова та ін. досліджують ідеї громадянського суспільства, його суть, структуру й функції, вивчають взаємодію окремих елементів громадянського суспільства, діалектику взаємовідносин з державою тощо. Відбуваються наукові конференції, "круглі столи", методологічні семінари, надруковано ряд монографій, збірники наукових праць тощо [7, 13, 14, 15, 18, 19].

Ряд робіт так чи інакше торкаються проблем становлення громадянського суспільства в постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи [5].

Незважаючи на важливість цієї проблеми, велику зацікавленість значного числа дослідників різних країн, цілий ряд питань залишаються дискусійними й не до кінця розв'язаними. До цього часу відсутня єдина точка зору щодо визначення критеріїв громадянського суспільства, що дає підстави вважати саме це суспільство громадянським, які передумови утвердження громадянсь-

кого суспільства, які структури й функції громадянського суспільства тощо.

Таким чином, історія вивчення проблеми становлення й функціонування громадянського суспільства дає підставу визначити багатоманітність теоретичного розвитку проблеми. Разом з тим, більшість вчених роблять висновок, що громадянське суспільство – це особлива позадержавна сфера соціуму й розглядають громадянське суспільство як відповідний вид соціуму, ідентифікують його з державою в цілому, у першу чергу – з владними політичними структурами [15, 41].

Під громадянським суспільством розуміють суспільство вільних зрілих громадян з високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, їх об'єднань і асоціацій, які перебувають за межами впливу держави, але спільно з державою утворюють розвинені суспільні й правові відносини й взаємодіють з нею заради спільного блага.

Громадянське суспільство являє собою сферу суспільної взаємодії людей з приводу їх спільних цілей і завдань. Воно утверджується в результаті суспільної ініціативи й самодіяльності громадян, їх груп і об'єднань. Отже, найважливішим критерієм громадянського суспільства служить наявність особистості або групи людей. Ця людина – насамперед громадянин, активний у суспільно-політичному житті країни, який не тільки усвідомлює свої права, але й реалізує їх на практиці, свідомо бере участь у виборах, мітингах, демонстраціях, акціях протесту й т. д. Це людина, якій не байдуже, як функціонує влада, і яка реагує на її зловживання та відступи від закону.

На думку польського соціолога Є. Шацького, громадянське суспільство характеризується наявністю в суспільному житті таких цінностей і явищ, як правда, незалежність мислення, совість, громадянська сміливість, договір, плюралізм, терпимість, свідомо дисципліна, добровільна співпраця [5, 26].

Сутність громадянського суспільства полягає в забезпеченні законних прав людини, захисті основних загальнолюдських цінностей і вдосконаленні інституційних механізмів демократії. Особа в такому суспільстві має гарантоване право вільного вибо-

ру нею різноманітних форм економічного й політичного буття, ідеології та світогляду, можливість вільно висловлювати свої думки й обмінюватися поглядами [16, 16].

Громадянське суспільство не ставить своєю ціллю завоювання влади. Воно є основою держави, його зародження й становлення відбувається в тісному зв'язку зі становленням і розвитком правової, соціальної, демократичної держави. Громадянське суспільство є певною протиположністю для правлячих сил і бюрократії й воно повинне змушувати, не виходячи за рамки законів, державні органи поважати волю суспільства.

Громадянське суспільство в структурному відношенні можна подати у вигляді діалектичної сукупності трьох основних сфер: політичної, економічної й духовної. Тобто громадянське суспільство утворюють політичні партії, різні недержавні громадські організації й об'єднання, релігійні організації, незалежні від держави ЗМІ, місцеві органи самоуправління й т. д. Деякі дослідники включають у систему громадянського суспільства прояви неформальної громадянської активності й громадянську самосвідомість людей, громадську думку [7, 98].

Політичні партії – найбільш впливові інститути громадянського суспільства, які сприяють політичному волевиявленню громадян. Вони є тим механізмом, що виконує важливі функції по консолідації держави й громадянського суспільства, пом'якшує конфлікти між ними. Право на свободу об'єднання громадян у політичні партії для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення інтересів закріплене в Конституції України (ст. 36) і конституціях усіх постсоціалістичних країн ЦСЄ.

На початок 90-х років в постсоціалістичних країнах на зміну суспільно-політичним рухам і об'єднанням прийшли політичні партії. В Україні за типом утворення, на наш погляд, усі партії умовно можна поділити на кілька груп: а) партії, які утворилися з антикомуністичного опозиційного руху; б) партії, які вийшли з політичної системи соціалізму й пристосувалися до нових умов; в) партії, які виникли в ході постсоціалістичної трансформації. У країнах ЦСЄ крім того відновили свою діяльність так звані історичні партії, які існували в досоціалістичний період.

У перші роки постсоціалістичної трансформації в Україні й країнах ЦСЄ діяли досить ліберальні закони про політичні партії, а процедура їх реєстрації була досить легкою. Так, у Польщі для створення партії потрібно було підписи 15 дорослих громадян та юридичну адресу. У Румунії необхідно було подати заяву з підписами 251 майбутнього члена партії, а в Болгарії – 50 [20, 83].

Подібні процеси відбувалися і в Україні. У вересні 1990 р. Верховна Рада прийняла Постанову “Про порядок реєстрації громадських організацій”, а 14 листопада внесла доповнення до неї. Для реєстрації необхідно було надати статут, програму партії та список, який повинен був містити не менше 300 осіб [2]. 16 червня 1992 р. був прийнятий Закон України “Про об’єднання громадян” який відіграв позитивну роль у становленні та розвитку політичних партій [1, 116-117].

В Україні й країнах ЦСЄ почала формуватися багатопартійна система. Динаміка зростання політичних партій в Україні була такою: до серпня 1991 р. було 4 партії, в грудні 1993 р. – 27; на початку 1998 р. – 51, на березень 2002 р. – 128 [4, 504; 11, 609]. У Болгарії навесні 1990 р. існувало 80 партій, у Румунії – більше 200, у Чехословаччині в 1992 р. налічувалась 121 партія, в Угорщині – близько 200. У Польщі на середину серпня 1991 р. було зареєстровано 105 партій і політичних об’єднань [6, 70; 20, 83].

Виникнення великої кількості партій – мультипартійність, на наш погляд, є закономірним явищем в суспільствах, які стали на шлях переходу від тоталітаризму до демократії. Тут передусім виявилась реакція на зникнення тієї сили, яка усіма способами подавляла політичний та ідеологічний плюралізм, нав’язувала штучну єдність суспільства, а також відсутність у соціалістичний період будь-яких вільних форм самоорганізації.

Потім були прийняті закони, які упорядкували й ускладнили реєстрацію партій. Це в певній мірі сприяло зменшенню кількості партій в країнах ЦСЄ. Так, у Польщі на листопад 2001 р. діяло 35 політичних партій – проти 300, як діяло до перереєстрації [8, 140]. Більше 70 партій було зареєстровано в Угорщині в 2001 р., а в Болгарії – 85 [5, 28].

Важливим чинником становлення багатопартійної системи, каталізатором укрупнення політичних партій стали чинні виборчі закони й проведені на їх підставі парламентські вибори. Як показує аналіз, у країнах ЦСЄ з початку 90-х рр. ХХ ст. була запроваджена пропорційна система виборів, що призвело до зменшення партій.

В Україні вибори до Верховної Ради й 1990 р., і 1994 р. відбувалися за мажоритарною системою. Вибори 1998 і 2002 р. пройшли за новим виборчим законом: була запроваджена змішана мажоритарно-пропорційна система. Це не сприяло становленню великих партій і зменшенню загальної кількості партій.

У країнах ЦСЄ основні постсоціалістичні перетворення, політичні й економічні реформи уже в цілому проведені. Їхні результати пов'язані з діяльністю політичних партій, суспільно-політичних рухів, усіх громадян. На початку ХХІ ст. перед політичними партіями постали нові більш складні завдання: довести реформи до кінця, більш гармонійно виконувати свої функції в рамках вже існуючої системи, своєчасно й у повній мірі використати переваги, пов'язані зі вступом до Європейського Союзу тощо. А це потребує зміни як виборчих програм, так і перебудови всього спектра роботи, яка повинна бути направлена на вирішення конкретних політичних і соціально-економічних проблем, на задоволення потреб усіх соціальних прошарків населення, усього суспільства.

В Україні, на думку дослідників, склалась багатопартійність і продовжується становлення багатопартійної системи [3, 10]. Інші вчені вважають, що в країні уже утворилась багатопартійна система [10, 224].

Але багатопартійність не означає наявність існування й функціонування стабільної й ефективної партійної системи, здатної бути важливою складовою частиною громадянського суспільства.

Багатопартійність в Україні характеризується роздробленістю, коли на березень 2005 р. існували 114 політичних партій [9, 33]. Разом з тим, не всі зареєстровані партії являють собою партії по суті. Тільки за умови чітко визначеної соціальної та електоральної бази, наявності програм, здатних позитивно впливати на

свідомість громадян, можна вивести суспільство на нові рубежі. Лише окремі партії мають чітку ідеологію, яка ґрунтується на реальних суспільних постійно, постійно та систематично працюють з населенням. Значна частина партій утворилися і згуртувалися навколо харизматичних лідерів і особистостей з метою реалізації вузьких групових інтересів. Донедавна в країнах існували "партії влади", які були чисельними, добре керованими, мали розгалужену організаційну структуру. Вони були лише інструментом здійснення політики й цілей окремих політичних діячів та бюрократично-олігархічних кланів, а не виразниками інтересів громадянського суспільства. Тим більше, що сьогодні політичні партії є відірваними від потреб громадянського суспільства. У своїй ідеології й діяльності вони не сповідають ліберально-демократичні цінності. Політичні партії перебувають в стані жорстокого протистояння, а принципові відмінності в ідеях та поглядах на основні засади державної політики значно утруднюють формування консолідованих програм, політичне блокування і реалізацію своїх партійних цілей і настанов. Крім того, кількість членів усіх політичних партій не перевищує 700 тис. осіб, тобто менше 2 % населення [12, 14].

На наш погляд, прийняття в Україні суто пропорційної виборчої системи буде поступово сприяти укрупненню партій, появи досить потужних об'єднань і блоків. У результаті переходу до парламентсько-президентської моделі партії отримають визначальний вплив на формування уряду та парламенту. Партії зможуть більш дієво виконувати репрезентативну функцію, матимуть більші повноваження для забезпечення інтересів громадян в усіх органах державної влади.

Отже, в Україні та країнах ЦСЄ в ході постсоціалістичної трансформації утворилися різні моделі багатопартійності (партійні системи). В Україні сформувалась атомізована багатопартійна система, яка останнім часом еволюціонує в систему поляризованого плюралізму [10, 224; 19, 112]. Українські партії, попри всі недоліки, виступають одним з основних інститутів і водночас інструментів розбудови громадянського суспільства. У країнах

ЦСЕ політичні партії поступово перетворилися в більш-менш значну складову громадянського суспільства, розвитку демократії.

Одним з основних важливих компонентів і складовою частиною громадянського суспільства є недержавні, громадські об'єднання й організації. Згідно з Всесвітньою декларацією прав людини, кожен громадянин має право на об'єднання. У ст. 36 Конституції України визначено право громадян на свободу об'єднання в політичні партії й громадські організації. Закон України "Про об'єднання громадян" (16.06.1992) визначив засади формування та діяльності громадських організацій. Громадські об'єднання й організації – це добровільні формування, створені на основі єдності інтересів і вільного волевиявлення громадян з метою реалізації ними своїх прав і свобод [1, 116-117].

Головне призначення громадських об'єднань полягає в агрегації й артикуляції інтересів різних груп і прошарків громадян, доведення до державних органів своїх вимог і рекомендацій. Вони виконують функції активізації населення, його виховання, формування громадської думки, сприяють реалізації політичних, трудових, соціально-економічних прав та інтересів громадян.

У постсоціалістичній Україні швидкими темпами почали створюватися різноманітні громадські організації й об'єднання. Дослідники вказують, що з 1995 р. до 1997 р. стабільно зростала їх кількість. Але в 1998 р. відбувся різкий спад за рахунок зменшення добродійних організацій, об'єднань, фондів [10, 196]. За різними експертними оцінками в Україні нараховується від 20 тис. до 40-50 тис. громадських організацій. Але лише 10 % цих організацій діють реально [10, 198; 18, 50]. На жаль, відсутні достовірні дані щодо чисельності громадських організацій і об'єднань. Як зазначають українські вчені, від 15 % до 16-17 % населення бере участь в діяльності громадських і політичних організацій і рухів загальнодержавного і регіонального рівнів. 80-82 % населення України не залучені до активної роботи в них [12, 14; 14, 27; 18, 50].

Громадські організації й об'єднання України намагаються бути важливою й необхідною частиною суспільства. Їхня діяльність охоплює самі різноманітні сфери: екологія й охорона навколишнього середовища, спорт і туризм, культура, мистецтво, охорона

пам'ятників історії та культури, права людини, наука, техніка й технологія, молодіжна політика, жіночий рух тощо.

Широкого розмаху набрав екологічний рух. За даними Міністерства юстиції, у країні діє 36 екологічних всеукраїнських громадських організацій та об'єднань. Як стверджують науковці, вітчизняний екологічний рух сприяв глибокому трансформуванню суспільства й формуванню громадянського суспільства.

З року в рік зростає кількість всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій і об'єднань. На 1 січня 1995 р. їх налічувалось 28, 1997 р. – 46, 1999 – 66, а на кінець 2001 р., – уже 72. Більше 3 тис. діє на регіональному рівні [10, 148; 17, 27]. Молодь досить активно цікавиться проблемами, які безпосередньо її зачіпають, не стоїть осторонь тих процесів, які відбуваються в політичному, суспільному житті країни. Значна частина молоді прагне посилити свій вплив на суспільно-політичне життя країни. Яскравим прикладом є позиція молоді та її активна участь в період помаранчевої революції, діяльність молодіжної організації "Пора" тощо.

В умовах незалежної України активізувався жіночий рух. Відродилися жіночі організації, що діяли з кінця XIX – початку XX ст. і які припинили свою роботу в період утвердження тоталітаризму. Утворилась велика кількість нових жіночих організацій та об'єднань, які сприяють консолідації жінок у суспільстві, включенню їх в активну політичну й суспільну діяльність. На 2004 р. в країні діяли біля 300 громадських жіночих організацій, які мали як міжнародний і всеукраїнський статус, так і регіональний. Більше 110 жіночих організацій має суспільно-політичне спрямування, 119 – соціальне спрямування. Майже 30 жіночих організацій і об'єднань за професійною ознакою (клуби й центри ділових жінок, асоціації сприяння жіночому підприємництву тощо) займаються проблемами працевлаштування жінок, захисту їх професійних інтересів тощо. Плідно працюють 14 жіночих організацій інформаційно-координаційного й науково-дослідного характеру, організація солдатських матерів та ін. [10, 171-172].

Важливою рисою діяльності жіночих організацій України є багатогранність форм, напрямів і течій, яких об'єднує боротьба

за права жінки, поліпшення становища багатодітних сімей, вирішення соціально-економічних проблем тощо.

У країні створені й діють різноманітні науково-технічні, творчі, культурно-виховні, фізкультурно-оздоровчі та інші громадські організації й об'єднання. Але реальний вплив недержавних громадських організацій і об'єднань на державні органи до недавнього часу був все ще незначним. Причини криються в тому, що в населення ще й досі неподолана психологічно-історична пост-соціалістична традиція скепсису й недовіри до будь-яких організацій та об'єднань. Крім того, громадські організації в більшості є ще слабкими, недосвідченими, не мають достатніх коштів для своєї діяльності, не завжди адекватно усвідомлюють інтереси своїх прихильників, не вміють організувати реалізацію своїх же ініціатив; важливими аспектами також є проблеми й складності при реєстрації, недосконалість чинного законодавства, відсутність підтримки й розуміння з боку держави [13, 6]. Крім того, на державному рівні остаточно не вирішене питання щодо фінансування недержавних громадських організацій та об'єднань, надання їм пільгових умов оподаткування тощо.

У країнах ЦСЄ після краху реального соціалізму утворилися сприятливі політичні й законодавчі умови для самоорганізації суспільства. На зміну суспільним опозиційним і дисидентським рухам, стихійним ініціативам прийшли неурядові громадські організації, фонди, об'єднання тощо. У 90-ті роки в країнах регіону виникли десятки тисяч таких організацій. У 2003 р. в Угорщині було зареєстровано більше 68 тис. неурядових організацій, в Чехії – 55 тис., в Польщі – 41,5 тис., в Румунії – більше 25 тис., в Словаччині – більше 21 тис. і т. д. [5, 34].

Протягом 90-х рр. у країнах регіону була створена правова база функціонування недержавних некомерційних громадських організацій, яка охоплювала питання фінансування й державної підтримки їх діяльності.

Неурядові організації своєю діяльністю охоплюють десятки сфер. Але якщо до середини 90-х років вони займалися активною політичною діяльністю, то пізніше вони були витіснені в сферу соціальних послуг. Справа в тому, що нова політична еліта боя-

лась конкуренції з боку суспільних рухів та неурядових громадських організацій. Частина з них трансформувалась у політичні партії, профспілки тощо. Неурядові організації, які діють у сфері політики, складають меншу частину усіх громадських організацій. Перед усім це правозахисні організації, а також організації, які розповсюджують у суспільстві ідеї толерантності, соціального миру, міжконфесійної злагоди тощо, займаються моніторингом діяльності уряду, виборів, ЗМІ. Більша частина недержавних організацій переорієнтувалась на сферу соціальних послуг, на надання гуманітарної й благодійної допомоги. Соціальна політика – це та сфера, у якій громадські організації активно залучаються до надання масових соціально вагомих послуг – в освіті, охороні здоров'я, культурі, соціального захисту тощо. Але ці організації лише допомагають державі в реалізації її соціальних функцій.

На відміну від України в країнах ЦСЄ поступово склалися принципи, форми й методи співробітництва між державними органами та недержавними громадськими організаціями й об'єднаннями, утворилися загальнонаціональні структури. Громадські організації й об'єднання перетворилися у важливий елемент суспільно-політичного життя країн. Цьому сприяло проведення загальнонаціональних і регіональних акцій, повсякденна гуманітарна й благодійна роботи, боротьба за справедливість, розповсюдження й підтримка демократичних цінностей, висування громадських ініціатив, лобювання інтересів громадян або їх груп в державних структурах і на місцевому рівні, здатність мобілізувати населення на захист своїх інтересів, прав і свобод.

У 90-х рр. XX ст. громадянські організації й об'єднання виступали важливим елементом громадянського суспільства, виконували специфічну роль і перебирали на себе значне коло важливих обов'язків у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Таким чином, короткий порівняльний аналіз історії зародження, становлення й функціонування громадянського суспільства в Україні й країнах ЦСЄ дає змогу зробити такі висновки.

І в Україні, і в країнах ЦСЄ громадянське суспільство стало реальністю: утворилися політичні партії, громадські організації й об'єднання, склалися відповідні системи органів місцевого само-

управління, вільні й певною мірою незалежні ЗМІ, зросла громадська самосвідомість і активність людей тощо. У країнах ЦСЄ склалися багатопартійна система обмеженого й поляризованого плюралізму, запроваджена пропорційна система виборів, на законодавчому рівні закріплена діяльність громадських організацій і об'єднань, їх фінансування, способи й форми взаємодії з державою.

В Україні утворилася атомізована багатопартійність, яка поступово переростає в партійну систему поляризованого плюралізму. Функціонування громадських організацій потребує законодавчого визначення форм і методів їх фінансування.

Влада і в Україні, і в ЦСЄ не завжди прислухається до інститутів громадянського суспільства, не використовує їхні можливості для підтримання зв'язків з населенням, не завжди враховує в повній мірі їхні думки у своїй політиці. Громадські організації й об'єднання ще не перетворилися в партнера держави, не стали необхідним елементом системи стримування й противаги в рамках демократії.

Подальший розвиток громадянського суспільства в сучасний період в Україні залежить від розв'язання цілого ряду складних проблем. По-перше, необхідно врахувати той шанс, який дала помаранчева революція для взаємодії між громадянами й державою. Адже за роки незалежності в нашій країні не вдалося створити ситуації, за якої більшість її громадян відчули б себе активними учасниками, суб'єктами політиками, а не тільки її об'єктами. Тому влада повинна слухати інститути громадянського суспільства, підтримувати через них зв'язки з населенням, ширше залучати їхню енергію, колективні знання й досвід для вирішення конкретних завдань. При цьому необхідно враховувати, що використання активності має лише під час виборів (як показує недавнє минуле) приводить до соціальної апатії, розчарування, протесту й вичерпування постсоціалістичного оптимізму.

По-друге, на наш погляд, на сучасному етапі потрібна сильна демократична влада. Її сила ґрунтується на довірі народу, його активній, зацікавленій участі в здійсненні державної політики.

Реальний курс сьогодні – це курс двох паралелей: подальше вдосконалення сильної правової, демократичної соціальної держави й укріплення та розвиток громадянського суспільства. Спираючись на його інститути, на базі спільного потрібно провести нову реконструкцію суспільних зв'язків.

По-третє, необхідно створити відповідне правове поле, забезпечення діяльності всіх структурних частин громадянського суспільства, розробити й прийняти загальнодержавну програму (концепцію) подальшого розвитку громадянського суспільства в нових умовах, створити відповідні структури у Верховній Раді та уряді з питань функціонування громадянського суспільства.

При реалізації цих та інших важливих проблем якісного розвитку громадянського суспільства в сучасних умовах Україні важливо спиратися на досвід і критично використовувати практику постсоціалістичних країн ЦСЄ.

Література

1. Закон України “Про об’єднання громадян // Закони України. – К., 1996. – Т. 7.
2. Постанова Президії Верховної Ради УРСР “Про порядок реєстрації громадських об’єднань” від 26 квітня 1990 року і Доповнення до Постанови Президії Верховної Ради УРСР “Про порядок реєстрації громадських об’єднань” від 14 листопада 1990 року // Відомості Верховної Ради. – 1990. – 15 листопада.
3. Барановський Ф. Партійна система України: необхідність оптимальності // Віче. – 2004. – № 7.
4. Бойко О. Д. Історія України. – К., 2002.
5. Бухарин Н. И. Строительство гражданского общества в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 90-е годы XX века – начало XXI века // Новая и новейшая история. – 2005. – № 1.
6. Бухарин Н. И., Синицина И. С., Чудакова Н. А. Польша: десять лет по пути реформ // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4.
7. Глушкова Л. В. Становлення громадянського суспільства в Україні: окремі аспекти розвитку // Грані. – 2005. – № 2.
8. Зеленько Г. “Навздогінан модернізація”: досвід Польщі та України. – К., 2003.
9. Каплан Ю. Політичний процес в Україні: особливості переходу до парламентської республіки // Віче. – 2005. – № 4.
10. Кормич Л. І., Шелест Д. С. Громадські об’єднання та політичні партії сучасної України. – К., 2004.
11. Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. Історія України. – К., 2002.

12. Макеєв С. Україна: громадянська свідомість і політична участь населення // Політична думка. – 2000. – № 2.
13. Онищенко О. Громадянське суспільство: тенденції становлення // Наука і суспільство. – 2002. – № 1-2.
14. Пащенко В. І. Неурядові організації: перспективи розвитку (методологія дослідження) // Трибуна. – 2004. – № 11-12.
15. Рудич Ф. Громадянське суспільство в Україні: віражі і перспективи сходження // Віче. – 2004. – № 6.
16. Скрипнюк О. Вплив інститутів громадянського суспільства на становлення і розвиток демократичного політичного режиму // Право України. – 2001. – № 5.
17. Соколов В., Рябіка В. Громадянське суспільство. Дійові особи та виконавці // Віче. – 2003. – № 4.
18. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. «Помаранчева» стадія становлення // Віче. – 2005. – № 2.
19. Терлецька І. В. Партійна система сучасної України: основні риси, тенденції, перспективи розвитку // Грані. – 2005. – № 3.
20. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. – Т.3: Трансформации 90-х годов. – Ч. 1. – М., 2002.

Комаров В. О.

ЩО ТАКЕ ІСТОРИЧНЕ МИСЛЕННЯ?

Слід відзначити, що в останні десятиліття в напрямку розвитку творчих здібностей школярів як у педагогічній теорії, так і в практиці навчання зроблено чимало. Але питання розвитку історичного мислення потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Що ж таке історичне мислення і якими шляхами воно розвивається?

Добре відомо, що навчально-пізнавальна діяльність учня починається з чуттєвого сприйняття навчального матеріалу під час викладу вчителя або читання підручника. Потім починає працювати абстрактне мислення. Воно здійснює певну перебудову вже сприйнятого навчального матеріалу. Завершенням же цього процесу є застосування знань на практиці. Воно може відбуватися в різних формах. Це може бути й усна відповідь учня, і виконання творчого завдання, і графічні роботи та інше.

При цьому та інформація, яку відтворює учень часто не збігається з тим, що повідомляв вчитель або написано у підручнику. Так виникає враження, що учень не вивчив. Насправді ж причини